

L'experiència de l'escola en temps de la pedagogia intuïtiva a Espanya

Núria Padrós-Tuneu*

Resum

En aquest article es presenta una revisió sobre els usos dels objectes educatius, especialment de la utilització dels materials intuïtius en els diferents centres educatius entre 1900 i 1940, període en el que el mètode intuïtiu va tenir una gran implantació a les escoles espanyoles. Per a dur a terme aquesta revisió, s'han analitzat diversos tipus de fonts visuals, concretament fotografies d'escoles, dibuixos realitzats per infants i films propagandístics i s'han tingut en compte els tipus d'objectes que apareixen representats en les diferents fonts estudiades, com estan distribuïts els materials i quin tipus d'ús se'n feia. Així mateix, s'ha buscat en la normativa diversos aspectes, en particular, dictàmens i ordres de compres cursades pel govern espanyol, que mostren fins a quin punt, des de l'administració, es va voler donar la imatge que s'estava dotant als centres de materials considerats innovadors.

Paraules clau

Pedagogia intuïtiva, museus escolars, material educatiu, fotografia educativa, anàlisi de dibuixos, documentals.

Recepció original: 24 de maig de 2018

Acceptació: 04 de setembre de 2018

Publicació: 14 de gener de 2019

Introducció¹

Des de les formulacions elaborades per les diferents propostes de la història cultural, en el seu vessant arqueològic, material o més conceptual (Burke, 2006; Berger, 1972) s'ha obert la possibilitat d'estudiar les històries esdevingudes des de paràmetres, mecanismes i fonts diferents. Obviant els esculls de l'anecdotesme i també de les comprensions numèriques fixes, però recollint les aportacions i reptes que plantegen, s'estenen ara les investigacions que busquen indagar de nou en el passat a través d'incursions a una memòria viva il·lustrada (Braster, Grosvenor i del Pozo, 2011; Escolano, 2010; Collellde-mont i Vilanou, 2013).

Les fonts estètiques, en la seva qualitat originària de re-presentar les realitats, de fer-les presents –ja sigui de manera figurativa, metafòrica o iconogràfica (Fendler, 2014)– s'inscriuen aquí com un punt d'arrelament des del qual iniciar les nostres indagacions. No en va, les imatges ens poden interpel·lar des de l'esfera d'allò que és present, tot

(*) Núria Padrós-Tuneu és professora del Departament de Psicologia de la Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya i forma part del Grup de Recerca en Atenció a la Diversitat (GRAD). Adreça electrònica: nuria.padros@uvic.cat

(1) L'anàlisi s'ha dut a terme en el marc dels següents projectes: «Análisis de las representaciones audiovisuales de la educación en documentales y noticieros durante el franquismo, Programa Estatal de Investigación, Desarrollo e Innovación Orientada a los Retos de la Sociedad, en el marco del Plan Estatal de Investigación Científica y Técnica y de Innovación» (Ref. EDU-2017-89646-R. AEI/FEDER, UE); «Revisión y análisis documentales propagandísticos y anuncios audiovisuales educativos producidos entre 1914-1939 en España» (Ref. EDU2013-48067-R) i «Documentación y difusión digital del patrimonio educativo producido entre 1936-1939 en las escuelas de Barcelona. Los dibujos de la infancia sobre la vida cotidiana en tiempos de guerra» (Ref. EDU2010-20280).

provocant inquietuds. Els detalls que mostren –o amaguen– les representacions estètiques (Ginzburg, 1989) posen en dubte els nostres horitzons d'expectatives tant sobre la comprensió del passat com de la percepció del futur. En un procés molt similar a l'art-pedagogia *povera* (Esteruelas i Laudo, 2015, 2016) les imatges –com les produccions literàries– s'erigeixen com a dispositius de provocació, de translació i descol·locació. Primer, però, és requeriment «tornar a la coses», com ens dirien des de la fenomenologia (Gómez, 2014). Això és, «tornar a les instantànies dels moments». Per aquest motiu, des de la metodologia d'anàlisis de continguts es defensa la preocupació pel detall i per l'índici. I això suposa, en termes d'investigació, congelar momentàniament les seqüències. És a dir, deixar que ocupin tot l'espai.

En aquest procés, la referència als estudis literaris sobre la importància d'accedir a la recepció activa de les obres (Warning, 1989; Jauss, 1976), ens permet re-visitat la preocupació per la translació de les idees pedagògiques a la concreció pràctica tot atenent als modes de difusió i acceptació de les pedagogies proposades. Sense obviar les històries dels conceptes, aquesta perspectiva ens possibilita recuperar la presència de determinat fet, aspecte o acció, bo i permetent els diàlegs per una nova comprensió des de l'actualitat.

És des d'aquesta voluntat d'obrir nous horitzons a través de tornar a fer present alguns moments congelats, que hem elaborat una investigació sobre la recepció de la pedagogia intuïtiva a Espanya, el procés i resultats de la qual es presenten a continuació. Concretament, hem buscat en la propaganda educativa allò que mostra, allò que revela i allò que oculta a partir del contrast de referències legals, pedagògiques, econòmiques i instantànies de les pràctiques, sabent que qualsevol font isolada és en si mateixa un misteri al qual li cerquem un sentit retrospectiu a través del veïnatge que amb les claus d'avui li atorguem.

Amb aquesta perspectiva de fons, es proposa de tornar a visitar els fons gràfics amb els quals hem anat topant en anteriors investigacions. També hem partit de les aportacions que han fet diferents autors sobre la història material de l'escola –com ara les investigacions sobre el material científic i catàlegs d'ensenyança del grup de Pedro Luís Moreno i Antonio Viñao del MUVHE²; sobre la història dels llibres de text a Espanya elaborada pel grup MANES i liderat per Gabriela Ossenbach³; de la recepció de la pedagogia intuïtiva feta per Julio Ruiz Berrio i Teresa Rabazas del Museu Bartolomé Cossío de la UCM⁴; dels estudis sobre las Misiones Pedagógicas, en especial de Eugenio Otero de la Universitat de Santiago de Compostela⁵; i de les experiències singulars del Grupo Escolar Cervantes de Madrid i les Comunidades Familiares estudiades per María del Mar del Pozo (2008)–. Així mateix, hem ampliat les fonts amb un buidatge dels decrets i ordres de compra de materials en el període, per explicitar, així, alguns dels traçats que havien fet possible –i potser fins i tot desitjable– l'existència dels materials intuïtius a les escoles.

La intenció és amb aquestes bases relligar allò vist, allò pensat i allò per descobrir a manera de construcció d'una «biblioteca-galeria» en la línia de Warburg (Settis, 2010)

(2) <http://www.um.es/muvhe/>

(3) http://www.centroman.es/?page_id=399

(4) <http://webs.ucm.es/info/muscossio/>

(5) <http://www.residencia.csic.es/misiones/presentacion/inicio.htm>

que permeti visualitzar els problemes que envolten la reconstrucció imaginària d'un passat actiu, complex i movedís. Per a fer-ho, partim del pressupòsit que qualsevol moment integra elements d'ambient que tot i la innegable persistència de les voluntats i accions personals, condicionen les situacions i les possibilitats. Així mateix, la tasca que ens hem proposat no deixa de ser una construcció de comprensió que cerca integrar les singularitats en el marc d'un panorama més ampli que no s'atura en uns moments densos (aportació del professor Ian Grosvenor en les converses en el marc del simpòsium «Discursos de memòries a partir de les imatges», 2013) ni en històries condensades (com s'extreu de l'article de Pedro Luís Moreno, 2016) sinó que intenta plantejar fins a quin punt era compartida la recepció de la pedagogia intuïtiva.

Quelcom que ens porta a plantejar les següents preguntes: quina va ser la concreció de la pedagogia intuïtiva en el marc d'una recepció activa? Fins a quin punt formava part dels imaginaris compartits sobre el que havia de ser l'escola? Què podem extreure de la visió sobre com es produeix l'aprenentatge que imperava? O quin impacte formatiu va tenir la prioritització de la compra de representacions (més econòmiques) en lloc dels objectes?

Entrar al 1900 amb el llegat material del segle XIX

Abans d'introduir-nos a la presentació de l'anàlisi duta a terme, és important recordar que en termes de materialitat, el segle XX es va iniciar amb una situació de total precarietat material en els temes que afectaven a l'escolarització de la població, i més especialment de la població de les classes pobres. És ben sabut que el sistema educatiu no cobria les necessitats d'escolarització de la població, tot i els intents fallits de creació i construcció d'escoles. El nombre d'escoles en aquest període era clarament inferior al necessari, fet que quedava agreujat per la distribució desigual en el territori o l'assistència fluctuant a la mateixa. De fet, l'ordre de 1900 sobre el treball de dones i infants permetia que els nens i nenes treballessin si era en negocis familiars o a cases de pagès, amb la qual cosa, indirectament eximia als pares de la responsabilitat de portar-los a escola i a les administracions de posar els mitjans per fer realitat aquesta escolarització (López Martín, 1994).

D'aquesta manera, tot i que a partir de 1857 va existir un esforç legislatiu i corporatiu per valoritzar la pràctica professional mitjançant el reconeixement de la formació dels i de les mestres, que va traduir-se en la proliferació de manuals de pedagogia amb recomanacions de mètode i materials, revistes especialitzades, conferències, cursos aplicats, entre altres (Rabazas, Ramos i Ruiz Berrio, 2009), en l'escolarització pública les dotacions econòmiques eren escasses i en la privada popular, no massa millors. La Real Orden de 31 de Març de 1894 (Gaceta de Madrid, núm. 90) que recull la queixa dels pares sobre l'escassetat del material a les escoles n'és un bon indicador:

Ilmo. Sr.: Habiendo llegado á conocimiento de este Ministerio las quejas de varios padres de familia que se lamentan de que en las Escuelas públicas de esta Corte, á que asisten sus hijos, se carece de libros, papele, plumas y otros efectos necesarios para la enseñanza; teniendo noticia asimismo de que por falta de locales se hallan cerradas varias Escuelas, y resultando confirmados los fundamentos de estas quejas en el informe reclamado á los Inspectores municipales...

Pensem que justament per intentar mostrar que es feia alguna cosa al respecte, i seguint la lògica del positivisme liberal en la ciència de la governabilitat (Harley, 2005), es van començar a establir els primers inventaris de material disponible a les escoles. En la imatge següent es poden observar els indicadors que s'elaboraven segons els barems que demanava el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes a través d'una Real Ordre publicada en la Gaceta de Madrid, núm. 176 de 24 de juny de 1912:

686 24 Junio 1912 Gaceta de Madrid. — Núm. 176

MINISTERIO DE INSTRUCCIÓN PÚBLICA Y BELLAS ARTES
DIRECCIÓN GENERAL DE PRIMERA ENSEÑANZA
ESTADÍSTICA DE EDIFICIOS ESCOLARES

Pueblo _____ Provincia _____
Escuela (1) _____
Nombre del Maestro ó Maestra _____

Propiedad del edificio.	Procedo igual al es el edificio.	Dimensiones generales, distribución y departamentos que contiene.	¿Está en planta baja ó en piso alto?	¿Es edificio sólo para escuela ó local perteneciente á casa de vecindad en que hay instalados otros servicios?	Fecha de la construcción ó del contrato de arrendamiento, en este caso, tiempo en que se ha estipulado.	Dimensiones (ancho, largo, alto) de las salas de las clases, detallando cada una si son varias.	¿Configuración de las salas de clases? ¿Plataforma? ¿De desahogo? ¿De ventilación? ¿Cubierta?	Cobertura de la clase.
Dimensiones y cubrición de cada una de las habitaciones.	Plano, número y dimensiones respectivas.	Orientación del edificio.	¿Está en calle, en plaza, junto á sarrolem, en pleno campo, etc.?	¿Tiene retrete? ¿De qué clase y calidad? Separación entre él y la sala de clase.	¿Tiene agua?	¿En qué habitación del maestro en el mismo edificio ó fuera de él? Dígase si en el mismo piso, en cima, etc.	Número de alumnos que acude ordinariamente.	

(1) De niños ó niñas, mixta, mixta, graduada (con número de socias).

Si tenim en compte tant les queixes com les preguntes d'inventari, podem establir que la situació de la provisió de material era precària i encara no entrava dins les prioritats dels governs, i per tant deixava a mans dels particulars, la decisió i responsabilitat de proveir a les escoles.

El pas d'un model reproductiu a un model intuïtiu

Enmig d'aquest panorama, es va començar a notar la demanda de pedagogies més actualitzades per part de mestres i pedagogs que viatjaven a l'estranger o estaven oberts a les influències provinents d'aquests llocs.

Els textos de Pedro de Alcántara García Navarro (1881) en són una mostra, que a més, ens permet comprendre la significació que a Espanya es va donar a la pedagogia intuïtiva. Bo i argumentant amb bases psicopedagògiques de l'aprenentatge, remarca la necessitat de: «el empleo de los métodos llamados analítico e intuitivo, que se parta siempre de lo conocido para ir naturalmente a lo desconocido; que los objetos sensibles y el ejemplo constituyan la base de toda cultura; que se apele a los hechos antes que a las palabras, a las ideas más que a las reglas y a las definiciones».

A nivell de plantejaments educatius insistia en què: «la Enseñanza sea intuitiva es otra condición indispensable». Un ensenyament intuïtiu que es fonamentava en «el uso del objeto, o cuando no sea posible otra cosa, su representación, es en este modo de enseñanza el punto de partida de todos los ejercicios, los cuales, a la vez que de intuición, lo son de pensamiento».

I per al funcionament, considerava que el mètode havia de seguir les següents condicions:

PRIMERA. -Que cualquiera que sea el fin a que la lección se encamine, se parta en ella siempre de la presencia real de algún objeto, o de una representación gráfica del mismo todo lo aproximada que sea posible a la realidad;

SEGUNDA. -Que nunca se tomen como punto de partida en estas lecciones, sino hechos que los niños conozcan ya o puedan comprender fácilmente, pues es muy común partir de hechos que se suponen conocidos o de fácil comprensión, y proceder de conformidad con tal supuesto, lo que da margen a entorpecimientos, pérdida de tiempo y errores.

(...)

SÉPTIMA. -Que más que lecciones sobre tales o cuales objetos, lo sean con ocasión de esos objetos; lo cual quiere decir que éstos sirvan principalmente de punto de partida, como de pretexto para suministrar a los niños una suma determinada de conocimientos; para tener con ellos un ejercicio, ya de inteligencia, ora de lenguaje; para despertar en sus corazones estos o los otros sentimientos, etc., etc.

OCTAVA. -Y en fin, que las lecciones de cosas no deben tener por objeto sólo instruir, sino al mismo tiempo y preferentemente educar; que a la vez que suministren conocimientos a los niños, ejerciten armónica y gradualmente todos sus poderes intelectuales, que así como a la inteligencia, se encaminen a desarrollar y fortalecer los sentimientos y la voluntad, contribuyendo a la formación del ser moral; y que al hacer al niño observador y pensador, sirvan también para darle medios de manifestar sus observaciones y expresar sus pensamientos con alguna propiedad, claridad y corrección.

De la manera cómo en la práctica se tengan en cuenta y satisfagan las condiciones que dejamos enumeradas, condiciones que entrañan verdaderos preceptos de educación, depende el éxito de las lecciones de cosas, cada día más en boga, no sólo en las escuelas de párvulos, en las que desde hace bastante tiempo se emplean (aunque no con la extensión, regularidad y el éxito que hoy, por causa de los abundantes y apropiados medios con que ahora se cuenta para darlas y de los progresos últimamente realizados por la Pedagogía), sino también en las elementales y superiores, y aun en las consagradas a la Segunda enseñanza.

Pressupòsits que el van portar a detallar els següents mitjans educatius:

El libro como uno de los medios auxiliares de la educación; necesidad de no prescindir por él de las fuentes naturales de toda cultura, e idea de estas fuentes; inconvenientes que suelen producir el abuso de los libros en las escuelas, y conveniencia de oponer al texto muerto del libro, el texto vivo de la palabra del maestro, dando idea así de lo que a este respecto debe hacer el buen educador como de otros textos vivos; casos en que no puede prescindirse de los libros, y condiciones que deben adornar a los que se entreguen a los niños.

-II. De la observación directa como otro medio auxiliar de la educación que a su vez implica multitud de otros medios auxiliares; enumeración de éstos.

-III. De lo que hace la Pedagogía respecto de esos medios para ponerlos al servicio de la enseñanza escolar, y poderlos introducir en las clases: colecciones, cartones y cajas; objeto de los medios auxiliares dispuestos en esta forma, y principio del método que ofrecen para la enseñanza: la clasificación; ventajas y condiciones de los objetos así presentados. –

IV. De los Museos escolares: su objeto, composición y fundamento; boga que alcanzan; modo y medios de formarlos, e ideas fundamentales a que debe obedecer su organización pedagógica; su importancia.

-V. De los paseos instructivos o escolares; exigencia a que corresponden dando una idea de lo que son y en qué consisten; valor pedagógico y ventajas que ofrecen como medios de educación; sus relaciones con la educación intuitiva en general y las lecciones de cosas en particular; eficaz ayuda que prestan a las industrias y los oficios, a las ciencias y las artes; ventajas que resultarían de ampliarlos con viajes instructivos; utilidad de los referidos paseos.

(...)

Porqué ...la Pedagogía o Ciencia y Arte de la educación, no se contenta con utilizar dichos medios sólo en la forma en que naturalmente se nos presentan, sino que, al intento de hacerlos más aptos para la consecución del fin con que los utiliza, para convertirlos en adecuados y sumisos servidores de la educación, reduce muchos a las proporciones que requiere la edad y cultura de los niños, los ordena, los gradúa, los clasifica y los multiplica por medio de representaciones que a la vez le permiten introducirlos cómodamente en todas partes donde sea menester.

De aquí el origen de las colecciones de láminas representativas de la historia sagrada, profana y natural; de artes y oficios, industrias, etc.; de los cartones y las cajas para las lecciones de cosas; y de las colecciones mineralógicas, botánicas y zoológicas, de instrumentos y aparatos de física, de geografía, de agricultura y agrimensura, etc. El conjunto de estas colecciones constituye el material científico escolar, siendo en parte designado hoy con el nombre de Museos escolares, o Museos tecnológicos para las escuelas.

Arribats a aquest punt, destacar que ressalta de la seva pedagogia la comprensió de la pedagogia intuïtiva com a pedagogia de la percepció sensorial visual. Com a conseqüència d'aquesta percepció, les làmines i els llibres il·lustrats van ocupar un lloc prioritari en l'assortiment de materials escolars. És més, malgrat les indicacions sobre les activitats a fer per racionalitzar l'observació, les propostes didàctiques no sempre acompanyaven el procés. Això explica que, sovint, les làmines importades no es traduïssin, ja que l'atenció no estava en el text sinó en el dibuix. Inicialment, doncs, el fet de «veure» ja es considerava suficient per aprendre.

La proposta de la pedagogia intuïtiva, que d'entrada es percebia com a econòmicament accessible es va concebre com una alternativa de millora, i de fàcil aplicació per part dels mestres. Així, ho palesen mestres d'escoles municipals, d'escoles laiques i escoles privades en les «mostres publicitàries» d'ús de les mateixes en les quals ressalten les referències de perdurabilitat, facilitat d'ús, efectivitat i bellesa dels materials.

I en la pràctica, això es va traduir inicialment en l'acumulació d'aquest tipus de materials, sense una explícita preparació dels mestres per fer-ne un ús raonat dels mateixos. Així ho havia vist Pilar Pascual de San Juan, com recollen Rabazas, Ramos i Ruiz Berrio (2009) quan esmenten que l'autora estava en contra de l'acumulació de làmines,

mapes i quadres a les parets de les aules ja que li acaben conferint un aspecte de botiga d'estampes i marcs.

En conseqüència, per més que el model de negoci basat en la distribució i venda de material escolar estava creixent, fet que va portar que les novetats ocupessin un espai en les exposicions internacionals (com veiem en l'exemple de 1888), allò primer que ens diuen les imatges és que, en una economia d'escassetat, l'existència de materials educatius obeïa més a una raó decorativa més que no pas pedagògica. I això ens porta també a considerar el probable lloc que encara tenien les pedagogies de la reproducció oral, idea que es reforça quan ens apropem a alguns dels llibres de text de l'època, que si bé incorporaven imatges, estaven confeccionats en base al mètode catequètic de pregunta estipulada del mestre i resposta llegida o memoritzada pels alumnes. Així doncs, sembla ser que el pas d'una metodologia de la reproducció oral a un d'aprenentatge perceptiu es va fer de manera lenta i amb forces contradiccions en la pràctica.

Si ens endinsem en un centre educatiu específic des de les representacions gràfiques plasmades en fotografies, també podem copsar aquesta idea. Així, el reportatge gràfic que va realitzar Josep Palmarola⁶ sobre l'Escola de les Sagramentàries de la ciutat de Vic, ens ajuda a comprendre on s'ubicava aquesta escola religiosa –en el marc del convent–; quina era la població estudiantil i com estava distribuïda –noies separades per grups d'edat, sense ser graduada–; i quins serveis oferia –com el menjador, preparat i atès per les pròpies alumnes–:

Si ens aturem a les imatges de les aules, podem tenir pistes sobre les metodologies d'ensenyament, dels materials i de l'ús probable que d'aquests es feia. En la següent

(6) Fotògraf ubicat a Vic. A partir de 1912 disposava d'una botiga de venda de material fotogràfic i oferia serveis de fotografia a la població. Al 1913 va realitzar aquest reportatge sobre el Col·legi de les Sagramentàries de Vic, que actualment està conservat a l'Arxiu Comarcal d'Osona (ACOS-59/Col·lecció de Fotografia Històrica de l'Ajuntament de Vic).

imatge de l'aula de dibuix, veiem la pràctica de la còpia sobre postal. La metodologia de la reproducció imperava en aquesta aula.

Per altra banda, la següent parella de fotografies de la mateixa aula genèrica, ens permet establir diferents detalls:

- D'entrada, si ens fixem en la distribució principal dels pupitres podríem pensar que és una distribució habitual i no feta a propòsit per la fotografia. Tanmateix, la presència d'un element distorsionador –el canvi entre noies– ens adverteix de la posada en escena.

- També ens adverteix d'aquesta posada en escena la presència i disposició de dues pissarres mòbils encarades envers el fotògraf, amb missatges d'identificació del centre i del projecte educatiu del mateix i sense que cap nena que l'atengui. Així mateix, entre les dues fotografies s'observa una altra diferència, una alumna davant la pissarra que ara hi és, ara no hi és:

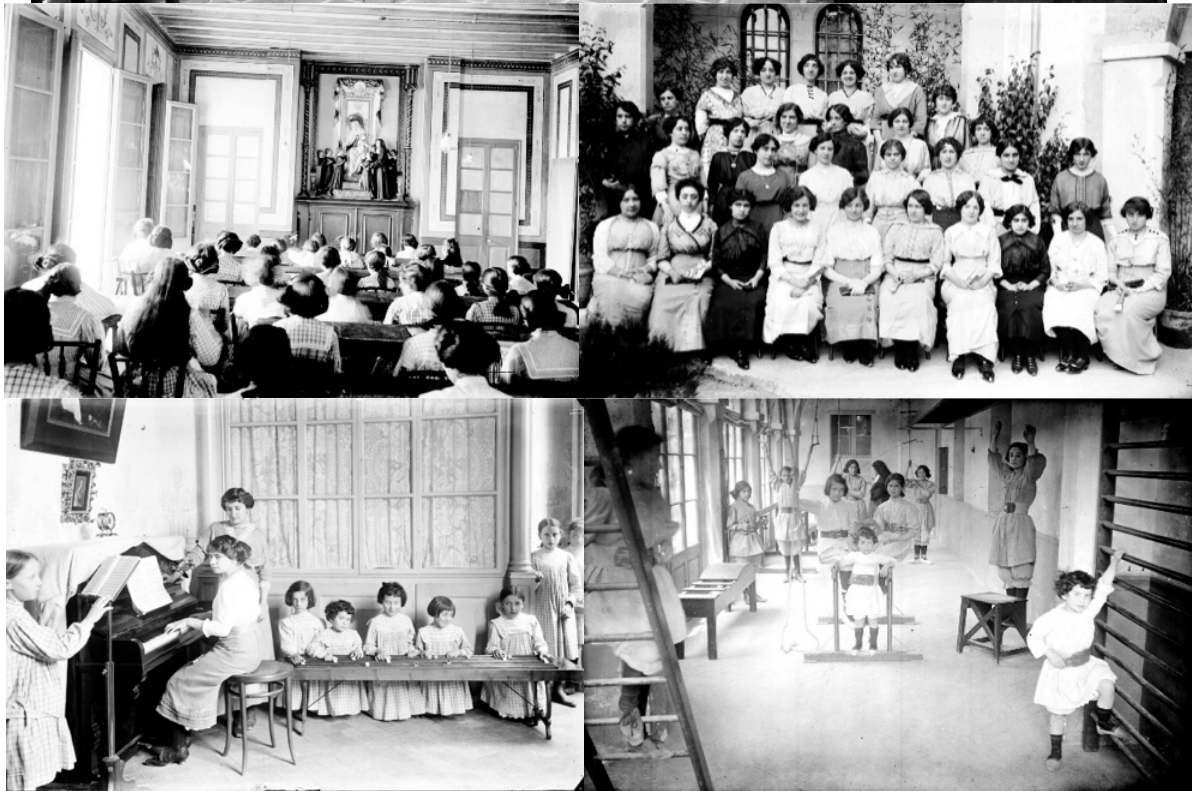
I més enllà d'aquells detalls escenogràfics (o si es vol d'aulari de plató) en el fons de les imatges tenim una mostra dels materials intuïtius:

Aquests materials són làmines astronòmiques i geogràfiques. I encara que no es percep el contingut de les mateixes, sí que podem veure que, malgrat ser considerats com a element necessari per a la configuració de l'aulari de plató, les alumnes no tenien cap interacció amb els mateixos. Potser, doncs, Pilar Pascual de San Juan, tenia raó.

Del mateix fotògraf tenim una altra sèrie de fotografies, en aquest cas de l'escola per a nenes de l'Escorial també de Vic que al 1913 celebrava el seu 50è aniversari⁷. De la mateixa manera que succeïa en el centre de les Sagramentàries, la sèrie de fotografies ens permet accedir a l'espai de l'edifici i captar gràficament el projecte educatiu del centre –sobretot, la importància que tenia la formació religiosa, el simbolisme de la qual travessa tots els espais de l'escola–; veure qui eren els subjectes escolars –mestres i alumnes de diferents edats–; amb quina distribució d'edats es realitzava; i quines eren les matèries d'ensenyament que consideraven més interessants de mostrar –i que, a més, permetia il·lustrar la quantitat de dotació material de l'escola–.

(7) Autor: Josep Palmarola (ACOS-59/Col·lecció de Fotografia Històrica de l'Ajuntament de Vic).

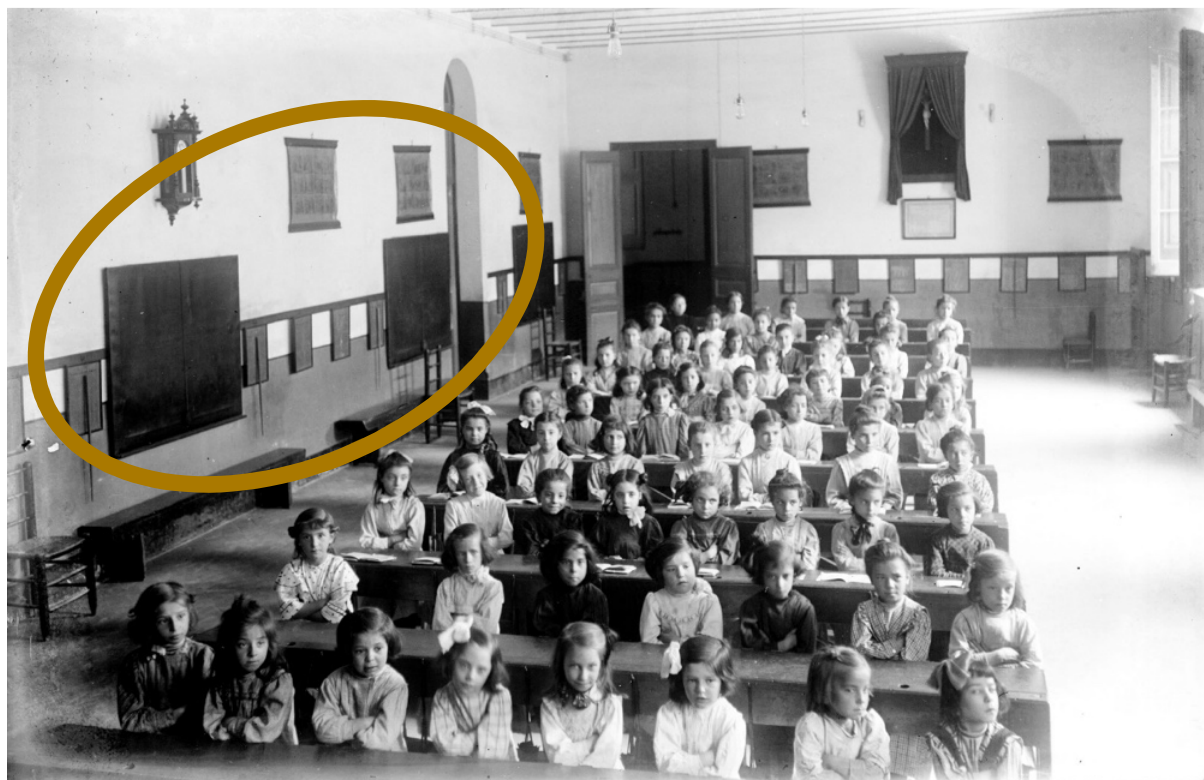

Com el cas anterior, les fotografies d'aula específica ens permeten aproximar-nos a la metodologia d'ensenyament-aprenentatge que s'aplicava. I com en l'escola de les Sagramentàries, veiem la presència de la pràctica d'aprendre a dibuixar a partir de la còpia de postals –en aquest cas, amb cavallets específics–.

A diferència de l'altre grup d'imatges, però, en aquest reportatge tenim representades tres aules, totes elles diferents, tant en la composició, distribució, com en la dotació de materials.

En canvi, tal i com succeïa en l'altre cas, les pissarres continuen estant en els laterals, i més específicament, en la primera de les imatges, podem veure els abecedaris de tauletes mòbils i làmines de representació gràfica, però de les quals no en podem veure el contingut:

En la segona de les aules, imperen dos materials (tot i el defecte de llum en la presa): les fustes de planxar i la llegenda: *Trabaja y trabaja sin cesar que la ociosidad es la madre de todos los vicios, la ociosidad es la sepultura del hombre vivo*. Ambdues tenen origen en la metodologia de l'aprenentatge per repetició que havíem vist anteriorment.

En la tercera de les aules, les làmines ja responen a les directius de l'aprenentatge intuïtiu. En la primera d'elles, encara que mig oculta, es copsa escenes d'història social; la segueix l'esfera terrestre i en la tercera uns gràfics dels pesos i mesures. Altra volta, però, com en l'escola anterior, la disposició dels materials envers les alumnes, no suggereixen un ús real d'aquests materials més enllà del de donar «un ambient de saber».

Fet i fet, l'única imatge d'aquest període que hem localitzat on s'observa una interacció amb les làmines intuïtives, és en una foto d'una altra escola religiosa, el Col·legi Sagrat Cor de Manlleu –actualment la Salle– per a nens. Encara que de manera no mas-

sa convincent, un dels ajudants va assenyalant amb el punter el mapa que se suposa que organitza la lliçó i els alumnes li dirigeixen la mirada. Cal dir, però, que aquesta ja no és una fotografia de Palmarola, sinó una foto-postal de Roisin⁸.

D'aquestes mostres podem pensar que l'eclecticisme entre els dos models era força freqüent.

De 1913 a 1923: les recomanacions dels Museo Pedagógico Nacional com a impuls de la pedagogia intuïtiva

La defensa pel canvi de model pedagògic va tenir en aquest primer quart del segle xx un aliat valuós: el Museo Pedagógico Nacional. En resposta a una demanda de recomanacions sobre material formulada pel ministeri, aquest organisme (que gaudia de reputació tant entre els practicants com entre els governants) va formular un dictamen que es publicaria a la Gaceta de Madrid (Núm. 192 de 11 de juliol 1913).

En la base de les recomanacions es fa palesa la seva defensa de la pedagogia intuïtiva o, com diria Manuel Bartolomé Cossío, d'una educació fonamentada en l'art de saber veure (Otero, 1994). Els següents fragments del dictamen ens ho mostren:

En lo referente á la formación de Museos escolares, regionales o locales, debe tenerse en cuenta que su dichos Museos no han de ser una colección de objetos de poco interés para el niño, por hallarse ya formada de antemano y de una vez por la industria (Museos Dorangeon, Deyrolle, etc.) deberán hacerse paso á paso en colaboración por el Maestro y los alumnos, siguiendo los varios procedimientos aconsejados, y algunos ya acreditados por la práctica en otros países.

1º (...) «el gran provecho de los museos escolares no consiste en tenerlos sino en hacerlos».

(8) Biblioteca de Manlleu.

Con poco esfuerzo el Maestro obtendrá de cada alumno lo que pueda traer de su casa, sin que represente para la familia el menor gasto: muestras de madera, el hijo del carpintero; de granos, el del agricultor; de productor, el del comerciante; de objetos manufacturados, el del industrial, etc.

2º Aprovechar los paseos y las excursiones escolares para la recolección, sea de ejemplares naturales, rocas, plantas, insectos, etc., si se trata de excursiones al campo; sea de productos industriales, cuando se trate de visitas a fábricas, talleres, etc.

(...)

Siendo la educación toda ella un proceso en que se trata de despertar los intereses, las energías y aptitudes del niño, empresa irrealizable sino mediante la actividad del mismo, se explica la unanimidad con que hoy viene a afirmarse que no hay material de enseñanza superior para la obra educadora, que el que gradualmente se va construyendo en colaboración del maestro con sus alumnos.

(...)

En cuanto a la Geografía, importa sobre todo:

1º Utilizar los alrededores de la Escuela y la comarca en que se vive para despertar y aprender las primeras nociones geográficas.

2º Mostrar, mediante láminas, los sitios y paisajes más característicos de la Tierra.

3º Que el niño, partiendo del plano de la clase, llegue a darse cuenta de la Cartografía, dibujando él mismo sus primeros mapas.

4º Utilizar las cartas murales para aprender en ellas, y nunca sin ellas la Geografía, mediante copias frecuentes y acompañando siempre lecturas de descripciones vistas de láminas.

5º Referir siempre al mapa de la región de que se trate a su posición respectiva en el globo.

6º Habituarse a la observación real de los principales fenómenos geográficos-astronómicos y de física terrestre; marca aparente del sol; día y noche; estaciones; [...]; planetas; principales constelaciones, etc.⁹

(...)

Las láminas y paisajes geográficos ha sido muy difícil hasta hoy ponerlos al alcance de la Escuela primaria. Para ser útiles, se necesitaba que fueran buenos, grandes y abundantes.

Esto puede conseguirse en la actualidad mediante los aparatos de proyecciones que más adelante se citan, capaces de proyectar tarjetas postales, de las que convendría hacer el mayor acopio con plan ordenado para formar colecciones metódicas.

Para la enseñanza de la Historia no hay material preferente al que directamente pueda hallarse en las excursiones y visitas a los Monumentos y Museos, la vista de cuadros, estatuas, mueblaje, trajes, etc.

Pero como esto es hoy punto menos que imposible de realizar en nuestras Escuelas, debe aplicarse a las tarjetas postales y a los aparatos de proyección que acaba de hacerse en cuanto a la geografía.

(...)

---

(9) Colecciones:

Vidal de la Blache.- *Térmes de Geographie*.- París, Colín.

Vidal de la Blache y Torres Campos.- Colección de Mapas murales (dos caras pegadas sobre cartón). Comprende:

España física y agrícola en el anverso y política en el reverso.

Europa política, en el anverso y física en el reverso.

Asia política, anverso y física, reverso.

África política, anverso, y física, reverso.

Continente americano, físico, en el anverso, y Oceanía física y política, en el reverso.

América del Norte, política, en el anverso, y América del Sur, política, en el reverso.

Planisferio, escrito en el anverso y mudo en el reverso.- Precio de cada mapa, dos caras, en París, siete francos.- París, Armand Colin.

Para la Geometría y para el Dibujo debe acudirse con preferencia á los objetos naturales, estudiando en ellas las formas y haciendo que el alumno las reproduzca directamente, nunca valiéndose de la copia de estampa.

Puede servir de guía para la práctica de esta enseñanza el libro de Masriera (Víctor) «El dibujo de todos» Barcelona, Manuales Soler.

Per concloure finalment que...

Resta, por último, lo más importante, tal vez, del material de enseñanza: el aparato de proyección. En este punto no debe hacerse reserva alguna. No hay otro material para la educación que la misma realidad ó su imagen. Y el aparato de proyección es el medio que hoy en día pone á nuestro alcance más fácilmente las imágenes de las cosas.

Hasta hace poco era difícil por sus condiciones económicas aplicar este aparato á las Escuelas primarias.

(...)

En cuanto á colecciones de diapositivas, no habiendo en España aún casa dedicada á su fabricación, debiera fomentarse esta industria por el Estado, abriendo concursos para la formación, en las debidas condiciones técnicas y económicas, de colecciones de placas que reproduzcan la rica variedad de paisajes, el tesoro inagotable de obras artísticas de nuestro país, nuestras fiestas populares, nuestros trajes regionales, etc., etc.

(...)

El director del Museo, Manuel B. Cossío.

Els efectes d'aquestes recomanacions es van focalitzar en dues direccions complementàries: l'empresarial i l'administrativa. Així, per una banda, s'assisteix en aquest moment a una proliferació d'empreses de distribució de material escolar que varen experimentar un gran creixement. Un exemple és de de la Casa Lluís Soler Pujol – seleccionada per proveir de materials sobre història natural i zoologia– que va significar-se tant en l'àmbit científic (des dels museus d'història natural del moment) com per la presència en institucions educatives, especialment de secundària. En aquest cas, s'observa com el desenvolupament científic-comercial es realitza de manera paral·lela al desenvolupament pedagògic-comercial i a la provisió de materials en centres educatius que tenien a la burgesia com a públic. Evolució en paral·lel que, fet i fet, no era massa estranya a l'època com queda il·lustrat tant en l'Exposició Universal de 1888 com en la Internacional de 1929 celebrades a Barcelona, on ciència i ensenyança compartien espais.

Per l'altra banda, podem observar l'impacte real de les recomanacions a l'hora de dotar les escoles estatals d'un material intuïtiu, bo i resseguint els decrets, reals ordres i ordres que es formularen a partir d'aquest moment per a procedir a la compra de material. Entre els diferents decrets, destaquem com a exemple l'obertura de concurs per a l'adquisició de materials escolars publicat a la Gaceta de Madrid, núm. 222 de 10 d'agost de 1913 (el mateix any que el dictamen) en la que s'esmenta la necessitat de proveir dels següents materials:

- a) Aparatos de proyecciones para diapositivas, películas y especialmente cuerpos opacos
- b) Armónium y Guías-canto escolares
- c) Colecciones de tecnología y primeras materias
- d) Cajas linéanos y herborizadores

- e) Insectarios comunes y acuáticos
- f) Cuadros murales intuitivos
- g) Paneles y frisos decorativos, estampas, fotocopias y carbones artísticos
- h) Postales de arte, comprendiendo: monumentos, estatuas, cuadros, artes industriales y decorativas, paisajes, costumbres, tipos y trajes populares.

I la publicada a la Gaceta de Madrid, n. 331 de 27 de noviembre de 1915 en què s'aprova la comanda amb informació de les quantitats comprades i de les cases comercials on es realitza la compra i de la que destaquem els materials assenyalats en la llista anterior:

Material de Primera enseñanza (aparatos de proyecciones, cuadros, murales, etcétera):

1º Ciento veinticinco aparatos «Radiaptican» para proyectar cuerpos opacos, núm 451, con luz eléctrica, presentado por la casa Perlado Páez y Compañía, de Madrid (...)

2º Ciento cuatro aparatos «Radiaptican», para la proyección de cuerpos opacos, número 422, con luz de acetileno, de la casa Perlado Páez y Compañía, (...)

3º Cincuenta colecciones de seis cuadros astronómicos «Hement» en seis cartones presentados por la casa Sr. Esteva de Barcelona (...)

4º Cincuenta colecciones de 44 láminas de Zoología, Beauregar, en papel, presentado por la casa Sr. Esteva (...)

5º Veintidós colecciones de 224 cuadros «Antología d'art», por A.Lenoir, presentado por la casa Sr. Esteva (...)

6º Trescientos veinticuatro ejemplares de la colección «Les chefs el ocomore d'arte», publicado por la casa Colín (...)

7º Veinticuatro colecciones de 12 cuadros geográficos Hemant, en 12 cartones (...)

Material de primera enseñanza (Colecciones de Tecnología, etc.)

(...)

1º Cuarenta colecciones de Tecnología elemental, compuesta de 18 cajas cada una, (...)

2º Cincuenta colecciones, de seis cajas cada una, con el título «Los tres Reinos de la Naturaleza» (...)

3º Cincuenta «Colecciones de semillas», compuestas de dos cajas cada una (...)

4º Cincuenta «Colecciones de abonos» de una caja cada una

5º Cincuenta «Colecciones de insectidas», de una caja cada una (...)

6º Ciento cuarenta «Insectarios comunes» (...)

7º Cuarenta «Insectarios acuáticos» (...)

8º Ciento cuarenta «Herborizador-prensa» (...)

No ens estranya, per consegüent, que en els llegats materials que ens arriben des de les escoles, trobem un nombre important de plaques i, en menor mesura, aparells de projecció molt similars als que apareixen a algunes imatges d'escoles del període.

Reforçar o apropiari-se de la metodologia intuïtiva? L'aposta durant la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1931)

La provisió de material intuïtiu es va mantenir, segons els textos legals, durant la dictadura de Primo de Rivera (1923-1931), que com se sap es va caracteritzar per la seva voluntat de modernitzar el país a través de la millora d'infraestructures de comunicació –en especial carreteres– i per la construcció d'edificis escolars –malgrat que, segons ens informen els documentals del període, centraven més atenció a la façana de l'escola que no pas en els continguts–.

És en aquests decrets de la Dictadura de Primo de Rivera on apareixen els Gabinetes de Física i Química, ja siguin comprats o construïts, com llegim en l'exemple següent extret de la Gaceta de Madrid, núm. 236 de 24 d'agost de 1922:

Apertura de concurso:

- a) Gabinetes de Física y Química adecuados a las necesidades de la enseñanza en las Escuelas primarias y libros de Metodología y manipulaciones físico-químicas. Estos gabinetes deberán comprender especialmente el material apropiado para que los aparatos puedan ser contruidos por los alumnos y el Maestro, como tubos de vidrio de diferentes diámetros, matraces, cápsulas de porcelana, tubos de ensayo, frascos, crisoles, embudos, soportes, tapones, lentes, prismas, pilas eléctricas, alambre, varilla de hierro y de cobre, limas, conductos, etc., etcétera; todo ello convenientemente dispuesto en una caja.

O, en la Gaceta de Madrid, núm. 35 de 4 de febrer de 1923, quan s'introdueixen les fotografies i els cinematògrafs a l'aula:

- a) Mapas rurales de España y Portugal en tela apizarrada, ídem ídem en relieve, colección de mapas rurales de Vidal de la Blache y Torres Campos, mapas de Marruecos y otros mapas, Atlas universal, esferas terrestres de 32 centímetros de diámetro, fotografías, láminas y paisajes geográficos y para la enseñanza de la Historia del Arte.
- b) Aparatos de proyección con iluminación eléctrica o con otra iluminación adecuada, especialmente para cuerpos opacos, y cinematógrafos propios para las Escuelas primarias.

Bo i seguint el deixant legislatiu, els materials adquirits en un any prolífic en compres com és el 1927 són:

Gaceta de Madrid, núm. 103 de 13 d'abril de 1927: máquinas de escribir.

Gaceta de Madrid, núm. 116 de 26 d'abril de 1927: pizarras de madera, tela o pasta.

Gaceta de Madrid, núm. 116 de 26 d'abril de 1927: láminas.

Gaceta de Madrid, núm. 116 de 26 d'abril de 1927: fotografías, cuadros de historia sagrada y de historia profana.

Gaceta de Madrid, núm. 121 de 1 de maig de 1927: aparatos de Radiotelefonía.

Gaceta de Madrid, núm. 141 de 21 de maig de 1927: material para escuelas de parvulario.

Gaceta de Madrid, núm. 194 de 13 de juliol de 1927: láminas.

Gaceta de Madrid, núm. 194 de 13 de juliol de 1927: talleres carpintería para la Formación Profesional.

Gaceta de Madrid, núm. 194 de 13 de juliol de 1927: material específicos Braille para la educación de sordo-ciegos.

Gaceta de Madrid, núm. 196 de 15 de juliol de 1927: materiales para conocer el sistema métrico decimal.

Gaceta de Madrid, núm. 197 de 16 de juliol de 1927: aparatos de proyecciones, microscopios y materiales para los mismos.

Gaceta de Madrid, núm. 198 de 17 de juliol de 1927: màquines de coser.

Gaceta de Madrid, núm. 231 de 19 d'agost de 1927: aparats i material per a la formació de gabinets de Física i Química per a primera ensenyança.

Gaceta de Madrid, núm. 235 de 23 d'agost de 1927: material per a escoles de parvulario.

Gaceta de Madrid, núm. 312 de 8 de novembre de 1927: mapes mudos de Espanya i esferes terrestres.

Gaceta de Madrid, núm. 352 de 18 de desembre de 1927: màquines de coser.

Entre els mateixos, destaca pel tema que ens ocupa, els dos decrets de compra de material per a parvularis, atès que indiquen fins a quin punt es confiava en els materials intuïtius visuals:

Gaceta de Madrid, núm. 141 de 21 de maig de 1927: material per a escoles de parvulario

- a) Juguetes, juegos educativos (muñecas, animales, bolos, pelotas, aros, etc.).
- b) Elementos para juegos y Trabajos manuales (mosaico, tableta, bastones, cuentas, etc.).
- c) Instrumentos para la vida (herramientas de jardinería, palas, carretillas, cubos, carritos, etc.).
- d) Representaciones, láminas de la Naturaleza (excluyendo las de Zoología, Botánica, Agricultura e Industria, comprendidas en otro concurso), del hogar, del Trabajo, de los juegos, etc.; y
- e) Material especial al Servicio de la Pedagogía metódica de Froebel, Montessori y Decroly: dones de Froebel, materials per a el teixit, plegado, recortado, trenzado, picado, modelado, etcétera (cubos, prismas, cilindros, esferas, etc.).

Podem afegir la poc comprensible publicada a la Gaceta de Madrid, núm. 235 de 23 d'agost de 1927 sobre material per a escoles de parvulario:

Lote A: Para diez Escuelas graduadas. – Método Decroly, armarito y un columpio, si la Escuela tiene jardín o patio.

Lote B: Para diez Escuelas graduadas. – Método Froebel: armarito y un columpio, si la Escuela tiene jardín o patio.

Lote C: Para 20 Escuelas unitarias. – Juego de bolos y cinco aros, un carro, una pelota marmoleada, dos cajas de animales articulados, cinco sobres de tejidos, 10 sobres del secreto de los colores, 10 sobres de bordados Bebé, 10 sobres de la Tejedora, cuatro cartulinas de El constructor, una colección de 50 figuritas recortables, una colección de trajes regionales (50 hojas), 10 hojas de recortes Bebé y plastilina y palillos para modelar, si la Escuela tiene jardín o patio.

Lote D: Para 20 Escuelas unitarias, sin jardín o patio. – Arquitectura clásica, muñeca Lisett, Escuela desmontable, animales con carrito, regletas de madera cuadrada y un modelo, una colección de 50 figuras recortables, cinco sobres de tejidos, cinco sobres de bordados Bebé, cinco sobres de La Tejedora, tres cartulinas de El constructor, un friso de cuentos de Perrault, una colección de siete sobres de Romeo y Julieta y 20 hojas de recortes Bebé.

Lote E: Para 20 Escuelas sin jardín o patio. – Muñeca Aicha, tres cajas de animales articulados, una colección de trajes regionales (50 hojas), cinco sobres de tejidos, una caja de Mi Pueblo, una caja de arquitectura popular, una caja de recorte y pegado, casa en cartón para amueblar, un teatro de siluetas, cinco sobres del secreto de los colores, cinco sobres de bordado Bebé, cinco sobres de La Tejedora, tres cartulinas de El Constructor, recortes primera y tercera parte y 20 sobres de recortes Bebé.

Finalment, les mostres artístiques i artesanes també passaren a formar part del contingent de mostraris pensats per les escoles. La creació d'una plaça d'inspecció per a la investigació i recollida de mostres d'art popular femení, en especial, de les labors femenines de l'àrea de Madrid, aprovada per Real Ordre el 6 de febrer de 1931 (publicada a la Gaceta de Madrid, núm. 48 de 17 de febrer de 1931) que havia de donar lloc a una exposició al Museu Pedagògic Nacional pot entendre's també des d'aquesta vessant de

necessitat de visualitzar les arts. Així, i encara que aquí s'hi vegi una voluntat de retorn a la tradició, tant en termes de nacionalisme –que en el text s'expressa de la següent forma: «las reliquias de nuestro arte popular tan rico en motivos y sugerencias, por no haber sido estimados en su justo valor desaparecen con celeridad, llevándose los rasgos genuinos de un pueblo grandemente artista»– com de configuració patriarcal– «lo más conveniente será encauzar con esta orientación los cursos complementarios de nuestros grupos escolares femeninos en su sección de enseñanzas artísticas»– més que no de creació de nous valors, el cert és que no deixa de ser una mostra més de l'adequació ideològica que en aquella època es va voler fer de la pedagogia intuïtiva. Una pedagogia intuïtiva que intentava obrir-se a les possibilitats més actives de la percepció sensorial, com succeeix amb els materials Montessori. En qualsevol cas, més enllà de com es va concretar aquesta obertura, el que es pot afirmar és que l'interès pel material intuïtiu és una característica del període.

Tanmateix, si s'observen les quantitats econòmiques que es destinaven a les compres comentades, posen en qüestió la idea que es va dotar a la majoria d'escoles del material indispensable per portar a terme la pràctica d'educació intuïtiva. Així, podem observar una certa preocupació creixent pels materials escolars que no resol ni la manca detectada a finals del segle anterior (el nombre de partides d'objectes en absolut s'acosta a poder dotar a cada escola dels materials necessaris ni l'adequació dels materials a les característiques locals).

Amb aquest panorama, una de les qüestions que se'ns apareixen és que la indústria escolar va tenir aquí un paper especialment significatiu a l'hora de determinar els models de recepció de la pedagogia intuïtiva. Així, podem observar que es van prioritzar els materials de compra, per sobre d'aquells que podien ser proveïts per les famílies o pels mateixos infants i mestres, tot i les crítiques dels pedagogs, com Fernando Sáinz al 1925, que, segons recullen Rabazas, Ramos i Ruiz Berrio (2009, p. 286), havia proclamat que:

¿Para qué adquirir un tablero contador si los niños pueden contar menos artificialmente piedrecitas, plumas, bolas, botones...? ¿Para qué gastar en una caja de sólidos geométricos, cuando en todas partes se ven cubos, conos, esferas y además todo ésto es un concepto erróneo del cuerpo geométrico? ¿A qué comprar cuadros de meteoros si todos los días la atmósfera nos lo ofrece gratis? ¿Para qué costosos grabados y representaciones de lo que se ve mirando al campo, al cielo, al mar, a la realidad misma?

Aquesta doble combinació de materials, la podem observar en el documental *Valencia protectora de la Infancia*¹⁰, dirigida per Maximiliano Thous. No en va, a mesura que es mostren diferents institucions educatives –algunes de caritat, altres de cura a la primera infància– es poden veure diversos espais amb materials intuïtius i montessorians –això sí, amb la constant d'un ús particular dels mateixos–.

Concretament, la disposició dels materials intuïtius a la classe del centre de caritat és la següent:

(10) *Valencia protectora de la Infancia* (Maximiliano Thous, 1928) restaurada per la Filmoteca de CulturArts-IVAC.

En canvi, les imatges de les escoles bressol ens suggereixen una interacció dels infants amb el material Montessori:

Per finalitzar: Un exemple de la pervivència de la pedagogia intuïtiva

La creixent importància del cinema educatiu per difondre, divulgar i conscienciar es pot considerar com una deriva doctrinària de la pedagogia intuïtiva. Aquesta atenció la trobem expressada en la Resolució publicada a la Gaceta de Madrid, núm. 22 de 22 de gener de 1933, en la que es proposa la compra de cinematògrafs per a les escoles, a fi de poder projectar documentals i films educatius:

Cumpliendo lo ordenado por V.S. con relación al apartado 7 de la Orden de 16 del actual (GACETA del 17) en virtud de la cual se convocó el concurso para adquisición de un aparato sonoro, por un total máximo de 19.000 pesetas y de aparatos transportables no sonoros, por un total de 25.000 pesetas, más el rema-

nente que pudiera resultar de la adquisició anterior, los que suscriben han procedido a un detenido examen de los modelos presentados, tanto en lo que se refiere a su funcionamiento como a las dimensiones de la película que puede utilizarse y aplicación que puedan tener, atendiendo a la finalidad a que han de ser destinadas, en las Escuelas nacionales de Primera enseñanza.

(...)

Como última observación, y quizás la más importante, se permiten aconsejar a V.S: la necesidad de crear una adecuada y selecta cinemateca, a fin de que no constituya para los Maestros un problema el suministro de películas, y puedan utilizar el cine de un modo ordenado y sistemático y, por consiguiente, con eficacia positiva en su labor escolar.

De fet, el cinema serà una de les eines de propaganda política clau en el marc del conflicte de la Guerra Civil espanyola (1936-1939), moment en què la màxima «el cine educa» es va convertir en una eina de lluita, com podem extreure del següent decret aprovat pel govern afí a la República i publicat a Barcelona a la Gaceta de la República, núm. 117 de 27 d'abril de 1937:

Artículo primero. Dependiendo de la Sección de Material del Museo Pedagógico Nacional y funcionando bajo las inmediatas órdenes del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, se crea un «Servicio de Difusión de la enseñanza por medios mecánicos», el cual comprenderá todo lo referente a material cinematográfico, radiodifusor, fotográfico y gramafónico utilizable en la obra educativa y el que quedará unificada la labor técnica que los diversos organismos y entidades dependientes de este departamento vienen efectuando de un modo aislado.

Artículo segundo. Este servicio tendrá como funciones principales la implantación y funcionamiento de los circuitos de proyecciones y emisiones acústicas en cuantos centros dependan de este Ministerio. Su labor podrá extenderse hasta llegar a la producción directa del material foto-fono-cinegráfico, adaptación del procedente del extranjero e incremento de archivo de matrices.

Artículo tercero. Estará regido por una Comisión de orientación y control (...)

Segurament per qüestions econòmiques i pel moment històric, això va tenir poc recorregut escolar ja que no n'hem vist empremtes en els films analitzats a través del projecte de recerca¹¹. Per altra banda, sabem que a l'època perviuen l'ús dels materials intuïtius del període anterior pels dibuixos de l'Escola Lluís Vives de Barcelona que hem estudiat. En els dibuixos de la col·lecció on se'ns mostren aules, hi apareixen, de manera repetida, imatges de material intuïtiu, especialment mapes, làmines amb continguts diversos, així com alguns globus terraqüis. En la majoria dels casos, la disposició del material és molt similar a les fotos que hem analitzat anteriorment, com es pot apreciar en aquest dibuix d'una de les aules de les nenes:

Ref. 593 col·lecció IMEB (MUVIP).

(11) Concretament, aquest és un dels resultats del projecte «Revisión y análisis documentales propagandísticos y anuncios audiovisuales educativos producidos entre 1914-1939 en España» (Ref. EDU2013-48067-R).

Malgrat que en la majoria de dibuixos el material intuïtiu sembla un element decoratiu més de l'aula, també podem observar com en alguns dels dibuixos s'hi ha representat la interacció amb el material, especialment a través de l'activitat del mestre o la mestra com es pot observar en els següents dibuixos:

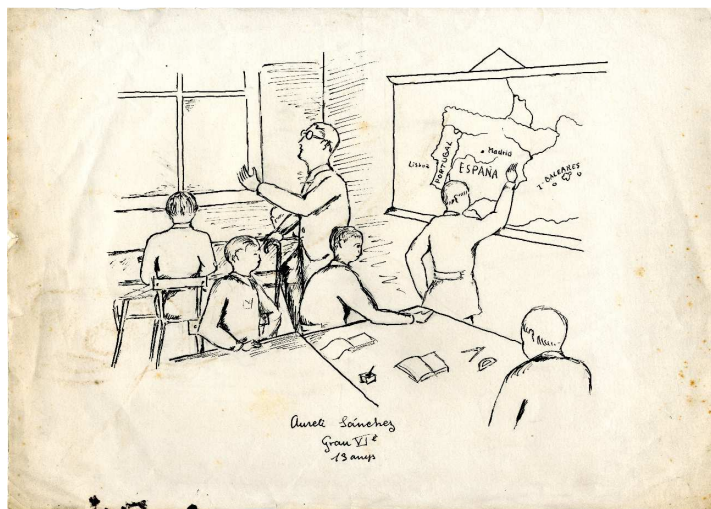

Ref. 624 col·lecció IMEB (MUVIP).

Ref. 633 col·lecció IMEB (MUVIP).

I, fins i tot, en algun cas, és l'alumnat qui manipula el material intuïtiu directament:

Ref. 626 col·lecció IMEB (MUVIP).

Així doncs, gràcies al testimoniatge que ens proporcionen els dibuixos dels infants, podem afirmar que, durant els anys de la Guerra Civil, el material intuïtiu continuava situat a les aules i, almenys en alguns moments, formava part del procés d'ensenyament-aprenentatge.

Referències

- Berger, J. (1972) *Ways of seeing*. Londres, Penguin.
- Braster, S.; Grosvenor, I.; del Pozo, M. del M. (2011). *The Black Box of Schooling: A Cultural History of the Classroom*. Bruxelles, PIE Peter Lang.
- Burke, P. (2006) *¿Qué es la historia cultural?* Barcelona, Paidós.
- Colleldemont, E.; Vilanou, C. (2013) «Pensar l'experiència escolar a través d'imatges amb referents objectuals». *Temps d'Educació*, 44, p. 121-134.
- Del Pozo, M. del M. (2008) «Las fundaciones de Ángel Llorca», a Llorca, Á. (2008). *Comunidades familiares de Educación. Un modelo de renovación pedagógica en la Guerra Civil*. Madrid/Barcelona, Ministerio de Educación, Política Social y Deporte. Secretaría General Técnica-Octaedro, p. 15-152.
- Escolano, A. (2010) «La cultura material de la escuela y la educación patrimonial». *Educatio Siglo xxi*, 28(2), p. 43-64.
- Esteruelas, A.; Laudo, X. (2015) «La pedagogia 'povera': una pedagogia del reciclatge». *Temps d'Educació*, 48, p. 13-28.
- Esteruelas, A.; Laudo, X. (2016) «Del "arte povera" a la pedagogía povera: El arte de trasmudar lo efímero en intensidad». *Historia y Memoria de la Educación*, 5, p. 191-216.
- Fendler L. (2014) «The Ethics of Materiality: Some Insights from Non-representational Theory», a Smeyers P.; Depaepe M. (Eds.) *Educational Research: Material Culture and Its Representation*. Cham, Springer International Publishing, p. 115-132.
- García, P. de A. (1881) *Educación intuitiva y lecciones de cosas*. Madrid, Gras y Compañía.
- Ginzburg, C. (1989) *Mitos, emblemas, indicios. Morfología e historia*. Barcelona, Gedisa.
- Gómez, A. (2014) «Fonaments metodològics d'investigar amb les imatges. Referències des de la investigació» a Colleldemont, E. (Coord.) *Investigar la Història de l'Educació amb Imatges*. Vic, Eumogràfic, p. 77-90.
- Grosvenor, I.; Lawn, M.; Rousmaniere, K. (Eds.) (1999) *Silences and Images. The Social History of the Classroom*. New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt/M., Wien, Peter Lang.
- Harley, J. (2005) «Deconstructing the Map» a Agnew, J.; Livingstone, D.; Rogers, A. (Eds.) *Human Geography: An Essential Anthology*. Malden, Blackwell Publishing, p. 422-443.
- Jauss, H. R. (1976) *La literatura como provocación*. Barcelona, Edicions Península.
- López Martín, R. (1994) *Ideología y educación en la Dictadura de Primo de Rivera. I. Escuelas y maestros*. Valencia, Universitat de Valencia.
- Margolis, E.; Pawels, L. (2011) *Visual Research Methods*. London, SAGE.

- Moreno, P. L. (2016) «Imágenes e historia de la educación popular: representaciones fotográficas de las Misiones Pedagógicas en la Región de Murcia». *Historia y Memoria de la Educación*, (5), p. 73-156.
- Otero, E. (1994) *Manuel Bartolomé Cossío: pensamiento pedagógico y acción educativa*. Madrid, Centro de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia.
- Rabazas, T.; Ramos, S.; Ruiz Berrio, J. (2009) «La evolución del material escolar a través de los manuales de Pedagogía (1875-1936)». *Revista Española de Pedagogía*, 243, p. 275-298.
- Settis, S. (2010) *Warburg Continuatus. Descripción de una biblioteca*. Barcelona-Madrid, La Central-Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía.
- Warning, R. (1989) *Estética de la recepción*. Madrid, Visor.

La experiencia de la escuela en tiempos de la pedagogía intuitiva en España

Resumen: En este artículo presentamos una revisión sobre los usos de los objetos educativos, específicamente de la utilización de materiales intuitivos en distintos centros educativos entre 1900 y 1940, periodo en que el método intuitivo tuvo una gran implantación en las escuelas españolas. Para llevar a cabo dicha revisión hemos analizado diversos tipos de fuentes visuales, concretamente fotografías de escuelas, dibujos hechos por infantes y filmes propagandísticos, y se han tenido en cuenta los tipos de objetos representados en estas fuentes, cómo están distribuidos los materiales y qué uso tenían. Asimismo, el estudio de la normativa, en particular, de dictámenes y órdenes de compra realizados por el gobierno español, nos muestra hasta qué punto, desde la administración, se quiso dar la imagen de que se estaba dotando a los centros de materiales considerados innovadores.

Palabras clave: Pedagogía intuitiva, museos escolares, material educativo, fotografía educativa, análisis de dibujos, documentales.

L'expérience de l'école à l'époque de la pédagogie intuitive en Espagne

Résumé: Cet article passe en revue les usages des objets éducatifs, notamment l'utilisation qui est faite des matériels intuitifs dans les différents centres éducatifs entre 1900 et 1940, période au cours de laquelle la méthode intuitive est largement implantée dans les écoles espagnoles. Pour réaliser cet examen, différents types de sources visuelles sont analysés, en particulier des photographies d'écoles, des dessins réalisés par des enfants et des films de propagande ; les types d'objets représentés sur les différentes sources étudiées sont aussi pris en compte, ainsi que le mode de distribution des matériels et le type d'usage qui en était fait. De même, une recherche a été menée sur divers aspects de la réglementation, notamment des déclarations et des ordres d'achat réalisés par le gouvernement espagnol, qui montrent à quel point l'Administration a voulu donner l'impression de doter les centres de matériels considérés comme innovants.

Mots clés: Pédagogie intuitive, musées scolaires, matériel éducatif, photographie éducative, analyse de dessins, documentaires.

The school experience in Spain in the age of intuitive education

Abstract: This article reviews the use of educational objects, particularly intuitive materials, in different schools between 1900 and 1940, a period in which Spanish education implemented intuitive methodology on a large scale. The article analyses a range of visual sources, including photographs of schools, children's drawings and propaganda films, taking into account the variety of the objects represented in the different sources studied, the distribution of the materials and their use. In addition, different aspects have been identified in the regulations, in particular in the rulings and purchase orders made by the Spanish government in different periods that reveal the extent to which the administration cultivated an image of itself as a provider of innovative materials.

Keywords: Intuitive education, school museums, educational material, educational photographs, drawing analysis, documentaries.